

HİKMET-AKADEMİK EDEBİYAT DERGİSİ
[JOURNAL OF ACADEMIC LITERATURE]
VEFATININ 100. YILINDA
ALİ EMİRİ ÖZEL SAYISI
YIL 10, EYLÜL 2024

Dr. Saddam ÇOKUR

Milli Eğitim Bakanlığı
Diyarbakır/TÜRKİYE
saddamcokur@gmail.com
ORCID

**ŞÂRİHİN KÜTÜPHANESİNDEN:
SÜLEYMÂN FEHİM EFENDİ'NİN
SÂ'İB-İ TEBRİZÎ DÎVÂNINI
ŞERH EDERKEN KULLANDIĞI
KAYNAKLAR**

FROM THE ŞÂRİH'S LIBRARY: THE
SOURCES UTILIZED BY SÜLEYMÂN
FEHİM EFENDİ IN HIS
COMMENTARY ON SÂ'IB-I
TABRİZÎ'S DÎVÂN

Makale Türü: Araştırma Makalesi
Yükleme Tarihi: 02.07.2024
Kabul Tarihi: 28.08.2024
Yayımlanma Tarihi: 30.09.2024

Article Information: Research Article
Received Date: 02.07.2024
Accepted Date: 28.08.2024
Date Published: 30.09.2024

İntihal / Plagiarism

Bu makale **turnitin** programında taranmıştır.
This article was checked by **turnitin**.

Atıf/Citation

Çokur, Saddam. "Şârihin Kütüphanesinden: Süleymân Fehîm Efendi'nin Sâ'ib-i Tebrîzî Dîvânını Şerh Ederken Kullandığı Kaynaklar". *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]* Vefatının 100. Yılında Ali Emîrî Özel Sayısı, (Eylül 2024), 950-970.

Çokur, Saddam. "From the Şârih's Library: The Sources Utilized By Süleymân Fehîm Efendi in His Commentary on Sâ'ib-i Tebrîzî's Dîvân". *Hikmet-Journal of Academic Literature* Special Issue on the 100th Anniversary of Ali Emîrî's Death, (September 2024), 950-970.

10.28981/hikmet.1509057

Dr. Saddam ÇOKUR

**ŞÂRİHİN KÜTÜPHANESİNDEN: SÜLEYMÂN FEHİM EFENDİ'NİN SÂ'İB-İ
TEBRİZİ DÎVÂNINI ŞERH EDERKEN KULLANDIĞI KAYNAKLAR ***

FROM THE ŞÂRİH'S LIBRARY: THE SOURCES UTILIZED BY SULEYMÂN FEHİM
EFENDİ IN HIS COMMENTARY ON SÂ'IB-İ TABRİZİ'S DÎVÂN

ÖZ

Türk şerh edebiyatının önemli isimlerinden biri olan Süleymân Fehîm Efendi XIX. yüzyılda eser vermiş bir şair ve şârihtir. XVII. yüzyıl dîvân şâiri Fehîm-i Kadîm ile karıştırılmamak için kendisine Fehîm-i Cedîd demiştir. Süleymân Fehîm Efendi, sebk-i Hindî şâiri olan Sâ'ib-i Tebrîzî Dîvânını şerh ederken başta dinî kaynaklar olmak üzere birçok kaynaktan yararlanmıştır. Fehîm Efendi, şerh yaparken şerhle alakalı âyet ve hadislerin yanı sıra Türkçe-Arapça-Farsça beyit alıntılarında da şerhinde vermiştir. Bu durum şârihin edebî bilgisini gözler önüne sermektedir. Bu çalışmada Süleymân Fehîm Efendi'nin Sâ'ib-i Tebrîzî Dîvânını şerh ederken kullandığı bu kaynaklar ele alınacaktır. Fehîm Efendi'nin bu kaynakları şerhinde nasıl kullandığı ve şerhini nasıl zenginleştirdiği örneklerle gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Süleymân Fehîm Efendi, Sâ'ib-i Tebrîzî, Şerh, Şerh Edebiyatı, Kaynak.

ABSTRACT

Süleymân Fehîm Efendi, an eminent figure in Turkish commentary literature, was a poet and commentator who flourished in the 19th century. To distinguish himself from the 17th-century court poet Fehîm-i Kadîm, he adopted the epithet Fehîm-i Cedîd. While explicating the diwan of the Indian style poet Sâ'ib-i Tebrîzî, Fehîm Efendi drew extensively from religious sources and various other references. His commentary not only elucidates Quranic verses and Hadiths relevant to the subject but also includes interpretations of verses in Turkish, Arabic, and Persian, showcasing the poet's literary erudition. This study will examine the sources utilized by Süleymân Fehîm Efendi in his commentary on Sâ'ib-i Tebrîzî's diwan, illustrating how he employed these sources to enrich his commentary.

Keywords: Süleyman Fehîm Efendi, Sâ'ib-i Tebrîzî, Commentary, Commentary Literature, Sources.

* Bu çalışma Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Doç. Dr. Fettah Kuzu danışmanlığında hazırlanan *Süleymân Fehîm Efendi'nin Şerh-i Dîvân-ı Sâ'ib-i (Elif Kafiyeli Gazeller)* (Inceleme-Metin) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Kapalı ve herkesin kolay anlayamayacağı manalar içeren bir metnin daha iyi anlaşılması amacıyla yazılmış eserlere şerh adı verilir. Klasik şerhler, anlaşılması güç olan dinî, tasavvufî veya edebî bir eserin okuyucular tarafından doğru şekilde anlaşılmasını sağlamak için yazılmış eserlerdir ve bu eserler edebiyat tarihimizde önemli bir yere sahip metinlerdir. Kur’ân-ı Kerîm’in daha iyi anlaşılması için yapılan Kur’ân-ı Kerîm tefsirleri şerhlerin kaynağı olarak düşünülebilir. Tefsirlerden sonra ise hadis, fıkıh, akâid kitapları gibi dinî kitaplar ile mantık, tıp, astronomi gibi lâdinî eserler şerh edilmiştir. Klasik şerh metinlerinin amacı, bir metnin okuyucu tarafından doğru şekilde anlaşılmasını değerinin bilinmesini sağlamaktır.

Klasik bir ifadeyle bir şârihin şerh yazmasının sebebi şerh edeceği metni daha iyi anladığını göstermek istemesiyle ortaya çıkar. Şârihin bu anlatımı esnasında hitap ettiği kişiler tarafından daha iyi anlaşılması şerhin kıymetini artırır. Şerh ettiği metne hakim olamayan bir şârihin başka şârihler tarafından eleştirildikleri de görülmüştür (Çınarcı - Botalıç, 2020, 57). Şerh edebiyatında başta Farsça klasikler olmak üzere birçok eser dönemin şârihleri tarafından şerh edilmiştir. *Mesnevî*, *Gülistân*, *Bostân*, *Mantıku’t-Tayr* ve *Hâfiz Dîvânı* en çok şerh edilen eserlerin başında gelmektedir. Fars edebiyatından şerh edilen dîvânlardan biri de Sâ’ib-i Tebrîzî (ö. 1847) Dîvânı’dır. Osmanlı döneminde kaleme alınmış yüzlerce şerh metni mevcuttur.¹ Peki, edebî ve tasavvufî metinlerin şerhine neden ihtiyaç duyulmuştur? Bu soruyu XVII. yüzyıl Osmanlı entelektüellerinden Kâtip Çelebî (ö. 1657) şöyle izah etmektedir:

- Aslında her yazar, eserini şerhe ihtiyaç duyulmadan anlaşılması için yazar.
- Yazarın düşünce ve ifadedeki üstün kabiliyetinin bir yansıması olarak metindeki anlam yoğunluğunun okuyucu tarafından anlaşılması.
- Yazarın metnin okuyucu tarafından anlaşıldığı gerekçesiyle ek bilgi verilmemesi.
- Lafzın birden fazla anlama gelecek şekilde mecazlı ve kinayeli bir şekilde yazılmış olması şerh edilme zaruretini ortaya koyar (Kâtip Çelebi, 2007, 1/36-39)

Kâtip Çelebî’nin bu düşünceleri, eldeki şerh metinlerinden hareketle şârihlerin edebî ve tasavvufî metinleri iki ana gaye etrafında şerh ettiklerini göstermektedir. Bunlardan ilki okuyucunun bilgi birikiminin yetersiz kaldığı düşüncesiyle şârihin metindeki kelime ve ibareleri açıklaması, gramer ve kültür unsurları hakkında bilgi vermesidir. Bu tarz şerhlerin eldeki metnin okuyucular tarafından kolay bir şekilde anlaşılmasını sağlayacak etmen,

¹ Anadolu sahasında yazılmış şerh ve tercüme eserleri için bk. (Yazar, 2011)

şârihin bilgi birikimi ve metni ifade ediş tarzıdır. İkincisi ise özellikle tasavvufî şiir şerhlerinde görülen ve şârihin esas gayesinin eldeki metni açıklamak yerine tasavvuf öğretisini okuyucuya aşlamak istemesidir. Bu tarz şerhlerde şerh metni bir nevi amaç değil araçtır. Edebiyatımızda, Arapça ve Farsça yazılmış metinlere yapılan şerhlere bakıldığında bu şerhlerin esas aldıkları metinlerin yazılışlarına göre dört türde kaleme alındıkları görülür. Bunlar:

- Dîvânlar: Başta Fars edebiyatının büyük şairlerinden Hâfız, Sâ’ib-i Tebrîzî, Şevket-i Buhârî ve Örfî-i Şîrâzî’nin divânları ile Arap edebiyatından İbn Fâriz’in dîvânlarına yapılan şerhler
- Dinî-Ahlâkî-Didaktik Tarzda Manzum-Mensur Yazılmış Eserler: Sâdî’nin *Bostân* ve *Gülistân*’ı, Mollâ Câmî’nin *Bahâristân*’ı ve Attâr’ın *Mantuku’t-Tayr* ile *Pendnâme-i Attâr*’ına yapılan şerhler bu niteliktedir. Yine Mevlânâ’nın *Mesnevî*’si en çok şerh yapılan eserlerin başında gelir.
- Lügatler: *Tuhfe-i Şâhidî*, *Tuhve-i Vehbî*, *Lugât-ı Tarih-i Vassâf* gibi lügatlere yapılan şerhler
- Muhtelif Nazımları Esas Alan Şerhler: *Kasâ’id-i Örfî*, *Şerh-i Kasîde-i Bürde*, *Şerh-i Kasîde-i Tantaraniyye* adlı eserler bu türdendir (Yılmaz, 2007, 278-289)

Klasik şerh metoduyla yazılmış bazı eserler incelendiğinde bu eserlerin akademik kitapları aratmayacak bir kaynak yoğunluğuna sahip oldukları görülecektir. Bu metinler dikkatle incelendiğinde, şârihlerin şerh ettikleri metin hakkındaki görüşlerini bildirirken çeşitli kaynaklar kullandığı, yaptıkları yorumların isabetli olması için sağlam deliller getirdikleri görülmektedir. Bu kaynak kullanımı bazen de yorum yaptıkları metinlerle alakalı başka şâirlerden örnek verdiği beyitler de olabilmektedir. Bu yöntemi XIX. yüzyılda uygulayan bir şâir vardır: Süleymân Fehîm Efendi.

Asıl adı Süleymân olan şâir, 1203/1788-89’da İstanbul’da doğmuştur. XVII. yüzyıl dîvân şairi Fehîm-i Kadîm ile karıştırılmamak için kendisine “Fehîm-i Cedîd, Süleymân Fehîm-i Sâni ve Hoca Süleymân” diye hitap edilmiştir. Uzun süre Londra’da elçilik yapan *Tefsîr-i Mevâkib* müellifi İsmâil Ferrûh Efendi (ö. 1840)’nin hizmetkârı olarak evinde büyümüş ve ilim ortamında yetişmiştir (Serdaroğlu, 2010, 38/87).

II. Mahmud ve Abdülmecîd devirlerinde Dîvân-ı Hümâyün Mühimme Kalemine girmiş ve ardından bir müddet de Darphâne-i Amire’de çalışmıştır. Sonra Rumeli’ye gönderilmiş ve memuriyetini tamamladıktan sonra uzun bir müddet voyvodalık ve müsellimlik gibi hizmetlerde bulunmuştur (Naci, 2000, 204). Bu sayede Osmanlı Devleti’nin gerek taşradaki gerekse merkezî yönetimdeki durumu hakkında epey bir bilgi sahibi olmuştur. Bunun yanında küçüklüğünden itibaren İsmâil Ferrûh Efendi’nin yalısında bulunması ona dış devletler özellikle de Avrupa hakkında bilgi ve düşünce sahibi olma fırsatı vermiştir (Karaçavuş, 2006, 95).

İstanbul’a dönünce Ortaköy’de İsmâil Ferrûh Efendi’nin reisliğinde ve yalısında kurulan Beşiktaş İlim Cemiyeti’ne devam ederek genç yaşında ders okutacak derecede liyakat kazanmış, devrin meşhur âlim ve ediplerinin yanı sıra meraklılarına ders vermiştir (Yöntem, 1988, 4/537). Öğrencileri arasında Ahmed Cevdet Paşa ve tezkire yazarı Fatîm Dâvud da bulunmaktadır (Serdaroğlu, 2010, 38/87).

Süleymân Fehîm Efendi emekli olduktan sonra Karagümrük’teki konağında sakin bir hayata çekilmiş, gelirleri giderlerini karşıladığı için geçim sıkıntısı da çekmemiştir. Bu durum, Fehîm’e konağında edebî, bilimsel ve sanatsal sohbetler düzenleme ve eğitim etkinliklerinde bulunma fırsatı vermiştir. Evindeki toplantılara katılanlara ve ziyaretine gelenlere Farsça şiirler okutup; entelektüel sohbetlerde bulunmuştur. Ülkenin hem iç işlerinde hem de dış işlerinde bilgi sahibi olması nedeniyle politik konularda da sohbetler yapmıştır. Eğitimci yönü güçlü olan Süleymân Fehîm Efendi’nin evinde yapılan sohbet konularından bir diğeri de eğitim tartışmaları olmuştur (Karaçavuş, 2006, 95). Ömrünün sonuna kadar sakin bir hayat süren şair, 15 Rebiülevvel 1263’te (3 Mart 1847) konağında vefat etmiştir (Serdaroğlu, 2010, 38/87). Yapılan bütün araştırmalara rağmen şârihin mezarı tespit edilememiştir.

Süleymân Fehîm Efendi’nin tespit edilmiş üç eseri vardır. Bunların ilki *Dîvân*’ı, diğeri *Sefînetü’ş-Şu’arâ* ve çalışmamıza konu olan *Şerh-i Dîvân-ı Sâ’ib* adlı eseridir.

Süleymân Fehîm Efendi’nin dîvânı hayatta iken tertip ettiği şiirleri ile öğrencisi Nüzhet Efendi’nin sohbet meclislerinde Fehîm’den duyup yazdırdığı şiirleri içerir. Bu dîvân talik hatla İstanbul’da, Mehmed Saîd’in marifet ve nezaretiyle 1262 Receb’inin son on gününde taş baskı olarak yayımlanmıştır (Torun, 2018, 6). Dîvân, Recep Çelik ve Elvan Torun tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır (Çelik, 2012; Torun, 2018).

Devletsâh Tezkiresi’nin bazı ilaveler ile genişletilmiş tercümesi olan *Sefînetü’ş-Şu’arâ* adlı eser, 352 sayfa olup 1233/1817-18 yılında tamamlanmıştır. Fehîm’in yakın arkadaşı hattat Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi’nin öncülüğünde Hâlet Efendi’ye ithaf edilerek basılmıştır. Eserin yazma nüshaları İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi numara 22 ve Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet Efendi numara 347’de kayıtlıdır.

Süleymân Fehîm, *Tezkire-i Devletsâh*’ın anlaşılmasının güçlüğünden bahsederek ilim tahsil edenlere kolaylık sağlama düşüncesiyle bu eseri yazdığını belirtir. Dört tabaka ve bir zeyilden oluşan eser kısa bir dibâce ile başlar, müellifin şiirin nitelikleri hakkındaki görüşlerinden sonra dokuz Arap şairin biyografisi ve şiirlerinden örneklerle devam eder. İlk üç tabakada şairin eseri hazırlarken kullandığı kaynaklarda mevcut sırasıyla yüz kırk altı, dokuz ve otuz yedi şairin biyografisi ve şiirlerinden örnekler vardır. Dördüncü tabakada ve zeyilde diğer kaynaklarda bulunmayan yirmi yedi şairin

hayatından ve şiirlerinden bahsedilmiştir. Eser üzerinde Bilal Şahin bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Serdaroğlu, 2010, 38/87).

Süleymân Fehîm’in bir diğer eseri, çalışmamıza konu olan Sâ’ib-i Tebrîzî’nin bazı gazellerinin şerhinin yapıldığı eseridir. *Sâ’ib Dîvânı*’ndan seçme gazelleri şerh etmeye başlayan Fehîm Efendi, kaf kafiyeli gazellere kadar olan gazellerden seçtiği şiirleri şerh etmiş ve elif harfli gazellerinin tebyizini ve tashihini tamamlamıştır. Ancak diğer şiirlerin şerhini temize geçirmeye ömrü vefa etmemiştir. Fehîm Efendi’nin yapmış olduğu bu şerhi akrabalarının ve öğrencilerinin isteğiyle öğrencisi Ahmed Cevdet Paşa tamamlayıp Sultan Abdülmecîd’e sunmuş ve bu vesileyle kardeşlerine ve kardeşlerinin çocuklarına maaş bağlanmıştır.

Bu eserin yazma nüshaları İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY 5593-94 ile Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Koleksiyonu 3302’de kayıtlıdır. Eserin müellif hattıyla yazılmış nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY 5593’te kayıtlıdır. Şimdiye kadar üç nüshası bilinen eserin yeni bir nüshası tespit edilmiştir. Bu yeni nüsha Ragıp Paşa Kütüphanesi 2755 demirbaş numarasına *Dîvân-ı Sâ’ib Tetimmesi* adıyla Ahmed Cevdet Paşa adına kayıtlıdır.

Bu çalışmada *Sâ’ib-i Tebrîzî Dîvânı*’ndan seçme elif kafiyeli gazellerin şerhinde kullanılan kaynaklar örneklerle verilmeye çalışılmıştır. Sırasıyla “Dinî Kaynaklar, Diğer Dinî Kaynaklar, Mensur Kaynaklar, Manzum Kaynaklar, Kıssalar, Hikâyeler” başlıkları altında kaynaklar tespit edilmiş ve bu kaynakların kullanımı örneklerle gösterilmeye çalışılmıştır. Sâ’ib-i Tebrîzî Dîvânındaki elif kafiyeli gazellerin şerhinde kullanılan kaynakların dağılımına bakıldığında, başta edebî metinler olmak üzere Kur’ân-ı Kerîm, hadis, edebiyat, tarih, felsefe gibi kaynakların kullanıldığı görülür. Bu kaynaklar, şârihin hatırı sayılır bir kütüphaneye sahip olduğunu göstermektedir. Yapılan araştırmalar sonucu şârihin kütüphanesinden çıkmış olduğu temellük kaydından ve şârihin mühründen tespit edilen 23 yazma eser tespit edilmiştir.² Söz konusu bu eserler tarafımızca hazırlanan doktora tezinde tanıtılmıştır. Yapılan incelemeler sonucu şârihin şerhinde kaynak olarak kullandığı *Mesnevî-i Şerîf*, *Vehbî Dîvânı*, *Hâfız-ı Şirâzî Dîvânı* ve *Nevres-i Kadîm Dîvânı* mezkûr yazmalar arasında bulunmuştur.

Verilen bu bilgilerden sonra *Sâ’ib-i Tebrîzî Dîvânı* şerhinde kullanılan kaynaklar şu şekilde sıralanabilir:

² Fehîm Efendi’nin kütüphanesinden çıkmış eserleri bulan ve beni haberdar eden Yazma Eserler Kurumu’ndan Dr. Ensar Karagöz’e teşekkür ederim.

1. Dinî Kaynaklar:

1.1. Kur’ân-ı Kerîm:

Süleymân Fehîm Efendi, *Sâ’ib-i Tebrîzî Dîvânı’nı* şerh ederken Kur’ân-ı Kerîm’i kaynak olarak kullanmış ve şerhini desteklemek için yer yer âyet iktibasları yapmıştır. Metinde kullanılan âyetlerden bazıları şu şekildedir:

En tu’eddu’l-emâneti ilâ ehlihâ (en-Nisâ 4/58): Emaneti mutlaka ehline veriniz...

Vekada rebbuke ellâ te’budû illâ iyyâhu (el-İsrâ 17/23): Rabbin kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi emretti...

Kullu nefsin zâ’ikatu’l-mevt (el-Ankebut 29/57): Her canlı ölümü tadacaktır.

Şârih, şerh ettiği beyitte bir âyeti hatırlatan ifadenin geçmesi sebebiyle ifadenin geçtiği âyete gönderme yapmıştır.

Şu’le-i şevk zi-şemşîr negerdâned rûy

Len terânî neşevend bend-i zebân-ı Mûsâ-râ

Len terânî Hazret-i Mûsâ ‘aleyhisselâma Tûr’da kibel-i Hazret-i Bârî’den vârid olan hitâb-ı müstetâbdır. Tafsîli *Kur’ân-ı Kerîm’de ve tefsîr-i şer’ifde* vardır (100^b).

Şârih, elif harfli gazellerin şerhinde toplam 22 âyet-i kerîmeden iktibas yapmıştır.

1.2. Hadisler

Süleymân Fehîm Efendi’nin şerhinde kullandığı bir diğer kaynak ise hadislerdir. Şârih yapılan bu hadis iktibaslarıyla şerhini desteklemiştir. Şerhte toplam 13 hadis iktibası vardır. Kullanılan hadislerin bazıları şu şekildedir:

Mâtû kable en temûtû: Ölmeden önce ölünüz hadisi şerifi şerhte en çok tekrar edilen hadistir. Bu hadis, şerhte toplam 8 kez kullanılmıştır.

Ed-dünyâ mezra’atu’l-ahirah: Dünya ahiretin tarlasıdır.

El-bahîlu ba’îdun mine’n-nâsi ba’îden mine’l-cenne: Cimri Allah’tan uzak, insanlardan uzak, cehennemeye yakındır.

Evvelu mâ halekellahu nûrî: Allah önce benim nurumu yarattı.

Eddebenî rabbî fe’ahsene te’dîbî: Rabbim beni (dil ve edebiyat hususunda) eğitti ve eğitimimi en iyi şekilde verdi.

Şârih, kullandığı hadisler içerisinde sadece birinin râvîsini belirtmiştir.

Nitekim Ebû Ümâme Hazretleri bu hadîs-i şerifi Sultân-ı Enbiyâ aleyhi ve ‘âlihî efdalu’t-tehiyyâ Hazretlerinden rivâyet buyururlar:

İnne eġbete evliyâ’i ‘indi lemü’minun hafıfu’l-hâzzizü hazzi mine’s-salâti ehsene ‘ibâdete rabbihî ve atâ’ahû fı’s-sırri vekâne ġamîzen fı’n-nâsi lâ yuşâru lehu bi’l-asâbi’ vekâne rizkuhû keġâfen fesabere ‘alâ zalike summe nekare bi-yedihî fe-kâle: ‘Uccilet meniyyetuhû kallet bevâkîhi kalle turâsuhu: Benim indimde dostların en güzeli az mala sahiptir, çokça namaz kılar, Rabbi’nin kulluğunu çok güzel yerine getirir. Gizli yerlerde de ona itaat eder. O insanlar içerisinde gizlidir, ona parmaklarla işaret edilmez. Onun rızkı kifayet edecek derecededir. O rızkının azlığına sabır eder. Allah Resûlü buyurdu ki: Onun ölümü hızlı gelir, geride bıraktığı da azdır (115^a).

1.3. Tefsîr-Siyer

Süleymân Fehîm Efendi Ebrehe (Kazancı, 1994, 10/79-80) ve Fil vakasını anlatırken tefsîr ve siyer kitaplarına gönderme yapmıştır.

Şöyle rivayet ederler ki Ashametü-n-Necâşî tarafından Ka’be-i Mükerreme’yi tahrîb etmek için ser ‘asker olan Ebrehe bin Sabah el-Eşrem’e bî-nihâye filler istishâb edip beyt-i Hazret-i Kayyûm üzerine hücûm eyledükte o gürûh-i mekruh üzerine kibel-i Cebbâr-ı Celîl’den tayr-i Ebâbil ta’yîn ve tersîl olunup her birinin biri minkârında ve ikisi pençelerinde üçer tâne hurde taş ve her taşta başına düşecek kimsenin ismi mestûr olmaġla küffâr-ı hâk-sârı hicâre-i siccîl ve mazhar-ı azâb vebîl edip her birinin farkından girip mak’adından çıkardı. Bu vechle ol kavm-i müstehak-ı levmi cenâb-ı Hakk muzmahil ve perîşân eyledi. Tafsîline hâhişker olan *kütüb-i tefâsir* ve *siyere mürâca’at* eylesin (28^a).

Şerhte bahsedilen tefsîr ve siyer kitaplarının isminin zikredilmemesi bir eksiklik olarak görülebilir.

2. Kıssa

Kıssa ve menkıbe anlatma, Doġu edebiyatında sıklıkla kullanılan önemli unsurlardan biridir. Bu uygulama şerhlerde de konuyu anlaşılır kılmak, akılda kalıcılığı sağlamak ve manayı pekiştirmek gibi sebeplerle kullanılmaktadır (M. Yasin, 2019). *Şerh-i Dîvân-ı Sâ’ib-i Tebrîzî*’de de bu durum deġişmemiştir. Eserde peygamber kıssaları yer almıştır.

Çünkü Hazret-i *Mûsâ* ‘aleyhisselâm kibel-i Rahmân’dan Fir’avnı dâ’ire-i îmâna da’vet ile me’mûr olup da’vet eyledikte izhâr eyledi ki mu’cizât-ı bâhireyi Fir’avn sihrdir diyü inkâr ve zu’munca mukâbele eylemek fikr-i fâsidiyle zîr-i hükümetinde olan sehhârları ihzâr edip sehhârların san’at-ı sihr ile irâ’e eyledikleri eşyâ-yı bâtılayı Hazret-i *Mûsâ*’nın ‘asâsı bir ejder olup onları görüp asla havf ve pervâ etmeyerek onları yuttu (83^a).

Bu beytde *Hazret-i İbrâhim* ‘aleyhisselâmı Nemrûd nâra ilkâ eyledikte Cebrâ’il ‘aleyhisselâm ‘akab-ı semâdan nâzile olup ol Hazret ile vâkı’olan mükâmeleye telmîh vardır. Vakta ki Nemrûd ol Hazreti nâra ilkâ eyledikte Cebrâ’il gelip yâ İbrâhim “*hel leke min hâceten*” diyü su’âlinde ol Hazret “*ammâ ileyk felâ*” diyü cevâb-dâde olduklarında tekrâr Cibrîl-i Emîn dedi ki bu kâr-

düşvârda Cenâb-ı girdkâra niçin ‘arz-ı hâcet ve istid’â-yı halâs ve selâmet etmezsin? Ol Hazret buyurdu “*İlmuhu bihâli hasbî min su’âlî*” çünkü ol Hazret mâsivâ-yı ilâhiyeden kat’-ı nazar ve tevekkül-i tâm eyledi. “*Yâ nâru kunî berden ve selâmen ‘ala İbrâhim*” fermânı sâdır olmakla âteş-i mihen ol Hazret’e gülşen olmuştur (27^a).

3. Hikâye

Şârih Süleymân Fehîm Efendi şerh yaparken yeri geldiğinde beyitlerde isim/kavram olarak geçen hikâyelere yer vermiştir. Şârih, Sâ’ib’in Hızır ile ilgili beytini şerh ederken aşağıdaki hikâyeyi örnek olarak vermiştir.

Hikâye: İskender-i Yunânî âb u hayât cüst u cûsuna ‘azîmet eylediğini mu’allimi olan hekîm-i zü-fünûn Aristo ihsâs eyleyip “Cenâbınızın âb-ı hayâtı talebden maksûdunuz nedir? Eger âb-ı hayâtı nûş eyleyip hayât-ı ebediyeye mazhar olayım hülyâsında iseniz zihî hamâkattir. Zîrâ bir vakît gelir ki mevte temennî eylesiniz çünkü cenâbınızın İskenderliği bizim gibi asdikâ ve ahibbâ iledir. Bizler birer birer helâk olup karn-ı sânîde gelenler Cenâbınızı İskender bilmezler ve bizim eylediğimiz ihtirâmı hakk-ı ‘âlnizde eylemezler ol vakt mevte temenni eylesiniz lâkin dümen-i mevte dest-res olmayıp hayâtınız düşünuza bâr-ı sakîl olur zîrâ dünyanın zevk u lezâizi ahibbâ ve asdikâ ve ta’allukât ve akrabâ ile olup bunlardan külliyyen müfârakat olundukta hayâtından bir lezzet ve ‘ömründen bir semere menfa’at bulunmaz” fe’fhem (52^a).

4. Mensur Kaynaklar

4.1 Haşiye

Fatih dönemi Osmanlı müftüsü ve âlimi olan Molla Hüsrev’in (ö. 885/1480) yazdığı eser (Koca, 2020, 30/252-254). Süleymân Fehîm şerhinde “seng-i yed” kelimesini açıklarken bu kaynaktan yararlanır.

Seng-i yed, Hazret-i Nûh aleyhisselâm ba’de’t-turfân ferzendi Yafes’e mağrib ve şimâl tarafına gitmeği icâzet verdikte Yafes peder-i âlî-güherinden niyâz ve istid’â eyledi ki kendiye bir duâ ta’lîm eyleye ki baran murâd ettikte husûlüne vesile bula. Bu hususta Hazret-i Nûh Bârgâh-ı İzzet’e münâcât eyledikte Cibrîl aleyhisselâm der-akab bir ism-i mucâb getirip Hazret-i Nûh ol ism-i şerifi bir taş a nakş ve resm edip oğlu Yafes’e verdikte yağmur murâd ettiği yere vaz edip bi-emrillahi Sübhânehû ve Te’âla derhal yağmur yağardı. O taş Acem seng-i yed ve seng-i yede ve Arab hacerü’l-matar ve terk-i cedde taşı derler. Molla Hüsrev Kadı *Haşiye*’sinde sure-i Bakara’da “*Fekulne’d-rib bi-’asâke’l-hacer*” (el-Bakara 2/60) âyet-i kerimesi zeylinde Kadı’nın tahkik-i mu’cizat ettiği mahalde zikir eylemiştir (99^b).

4.2. Fütûhâtü’l-Mekkiyye

Süleymân Fehîm Efendi, şerhinde hesaba çekilmekle ilgili beyti şerh ederken Muhyiddin İbnü’l-Arâbî tarafından kaleme alınan bu eseri kaynak olarak kullanmıştır.

Şeyh-i Ekber hazretleri *Fütûhât*’ın otuz üçüncü babında buyururlar ki; Ârifân ve kâmilân fermûde-i Hazret-i Nebî-i Ekrem’e imtisâlen külle yevmin tekellüm eyledikleri ve işledikleri fi’illerin bir deftere kayd ederlerdi. Pes ba’de salâti’l-işâ evlerine dahil olup nefislerini muhâsebe ederlerdi ve defterlerin der-pîş edip ana nazar iderlerdi. Eger ol ‘amel istiğfâra müstahak ise istiğfâr ve eger tövbeye şâyeste ise tövbe ve eger şükre şâyân ise edâ-yı şükr iderlerdi (71^a)

4.3. Tezkiretü’l-Evliyâ

Süleymân Fehîm Efendi, Sâ’ib-i Tebrîzî’nin beytinde geçen İbrahim Edhem Hazretlerinden bahsederken Ferîdüddün Attâr’ın (ö. 618/1221) *Tezkiretü’l-Evliyâ* adlı evliya tezkiresini (Öngören, 2012, 41/74-75) kaynak olarak kullanmıştır.

Edhem Buhârâ meliklerinden bir meliktir ki oğlu İbrâhim târik-i taht u tâc olup tarîk-i fakr u fâkayı ihtiyar eyledi. Kıssası *Tezkire-i Evliyâ*da mufassal muharrerdir (148^b).

5. Manzum Kaynaklar (Arap, Türk ve Fars Şairlere Ait Şiirler)

Klasik şerhlerde şârihler bazen şerhine konu olan beyti örneklendirmek, yaptığı açıklamayı delillendirmek veya yorumunu ispatlamak gibi amaçlar için; ara sıra da anlaşılması zor olan metnin akılda kalmasını sağlamak amacıyla bazı şairlerin şiirlerini kullanmışlardır. Kullanılan bu şiirlerin şairi gâh belirtilmiş gâh isim verilmeden sadece beyit/mısra verilmiştir. Süleymân Fehîm Efendi de şerhinde manzum kaynakları kullanmıştır. Kendisi de şair olan Süleymân Fehîm Efendi, kaynak olarak kullandığı şiirler arasında kendi şiirlerini de kullanmıştır.

5.1. Süleymân Fehîm Dîvânı

Süleymân Fehîm Efendi, Sâ’ib Dîvânını şerh ederken şerh ettiği beyitlerle ilgili yerlere kendi dîvânından beyitleri örnek olarak vermiştir. Şerhte kullanılan örnek beyitler şu şekildedir.

Şârih Süleymân Fehîm (Serdaroğlu, 2010, 38/87-88) 55^a numaralı varakta “râz” kelimesinin geçtiği beyti şerh ederken kendi dîvânından alıntı yapmıştır.

Sâf diller hızf-ı esrâr eylemez ifşâ eder

Setr-i mey me’ûl olur mu kâse-i billûrdan (55^a)

Fehîm Efendi, 59^b numaralı varakta “me-râ” redifli gazeli şerh ederken kendi dîvânından “bana” redifli gazelin bir beytini örnek olarak vermiş ve kendi dîvânını yaptığı şerhte kaynak olarak kullanmıştır.

Seyr-i gül-zâr-ı safâ mecruh eder murğ-ı dili

Hande-i gül neşter-i tedmîrdir sensiz bana (59^b)

Süleymân Fehîm, 61^a numaralı varakta “nokta-harf” kelimelerinin geçtiği beyti şerh ederken kendi dîvânından beyit örnek vererek dîvânını kaynak olarak kullanmıştır.

Bu takdîrce cem’-i hurûf noktadan hâsıl olup câmi’iyyet-i şu’ûn ve mecmu’-i kâbiliyyet zuhûr ve butûn-ı nokta olur. Hakîr bu beytimizde bu ma’naya işâret etmiş idik. Beyt:

Görürüz noktayı biz cümle hurûfa mebde

Kâ’il-i keşf-i ‘ıyân kim dediler işte biziz (61^a)

Şârih, kendi şiirinden toplam 27 beyit alıntısı yapmıştır.

5.2. Nâbî Dîvânı

Süleymân Fehîm, şerhinde “tali” kelimesinin açıklamasını yaparken Nâbî’nin (Karahan, 2006, 32/258-260) şiirini kaynak olarak kullanmıştır.

Çünkü ashâb-ı hünerin tâli’leri dâ’imâ naahsda olup edvâr-ı felekten şikâyet edegeldikleri mütevâtırdır. *Nâbî* merhûm bu makâma münâsip ne güzel demiştir. Beyt:

Zevâlün gussasın çeksın diyü nimet verir yohsa

Felek hâşâ ki erbâb-ı dilin şâd olduğun ister (10^b)

5.3 Nâlî Dîvânı

Süleymân Fehîm, *Sâ’ib Dîvânı’nı* şerh ederken hakkında bilgi sahibi olmadığımız Nâlî adlı bir şâirin beytini örnek olarak yazmıştır.

Tutarsın pendimi kalsın şikest hâtırın bercâ

Tefâhhur gûne-i vaz’-ı imtinân-ı mûmiyâdan geç (25^b)

5.4 Nefî Dîvânı

Süleymân Fehîm Efendi, şerhinde Mevlevilik ile ilgili açıklama yaparken Nefî’nin (Akkuş, 2006, 32/523-525) şiirinden alıntı yaparak *Nefî Dîvânı’nı* kaynak olarak kullanmıştır.

Çünkü âyîn-i tarik-i Mevleviyyenin münâsebet-i tâmmesi olduğu ve kevâkib-i seyyâre mânend-i Mevlevî rûz u şeb raks u devrândan hâlî olmayıp güyâ cümlesi ezeli meczûb-ı aşk-ı Mevlevî olduğu muhtâc-ı serd u beyân değildir. Bu bâbda sultân-ı şu’arâ-yı Rûm Nefî merhûm bu beyti ne güzel demiştir.

Feyz-i isti’dâd-ı zâtın gör ki etmiş tâ ezel

Cezbesi hurşîd u mâh u âsmânı Mevlevî (10^b)

5.5. Nev’î Dîvânı

Süleymân Fehîm Efendi, şerhinde 16. yüzyıl dîvân şâiri Nev’înin (Mertol Tulum - Tanyeri, 1977) dîvânından örnek beyit vermiştir. Verilen beyit şu şekildedir:

Cihân ger âteş-i sûzân olursa gam değil Nev’î
İçinde âteş-efrûz olıcak bir bu riyâmız yok (32^a)

5.6. Nevres-i Kadîm Dîvânı

Süleymân Fehîm, “kalemle” ilgili beyti şerh ederken Nevres-i Kadîm’in (ö. 1762) şiirinden örnek vererek Nevres-i Kadîm (Akkaya, 2007, 33/55-57) dîvânını kaynak olarak kullanmıştır. Şârihin kütüphanesinde bulunan bu nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu 3891 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır.

Ol mahbûbun desti kaleme âşinâ oldu, benim kanıma rakam urdu. Bir perî-ruhsârı ki ben mukaddem anın kitâbını mektebe ilettim ya’nî bir perî-ruhsâr mahbûb henüz mektebe müdâvemete mübâşeret eyledikde mektebe kitâbını ben getirdim ya’nî anın kitâbını mektebe her gün götürmek hizmetinde idim. Vaktâ ki ta’lîm ü ta’allüm-i ilm u hat edip desti kaleme âşinâ oldukda hizmetim mukabilince mücâzât olarak ol perî-çehre mahbûb benim katlime rakam ve fermân tahrîr eyledi. Beyt:

Kendi elimle yâre kesüp verdigim kalem
Fetvâ-yı hûn-ı nâ-hakımı yazdı ibtidâ (86^b)

5.7. Râkım Dîvânı

Süleymân Fehîm, şerhinde “minnet” sözcüğünü açıklarken İbrahim Râkım Efendi’nin (Kesik, 23 Temmuz 2023) şiirini kaynak olarak kullanmıştır.

Bu takdirce bâr-ı minnette kalmak siyâhî ruhsâra bâdî olmakla harâret-i âfitab seni yakarsa yan. Tek tûbâ sâyesine varıp iltica eyleme Minnet husûsunda Râkım bu beyti ne güzel demiştir. Beyt:

Be-minnet zindegî müşkil büved erbâb-ı gayret-râ
Bedr u hîş merden be-zi-memnûn devâ burden (25^b)

5.8. Sünbülzâde Vehbî Dîvânı

Süleymân Fehîm Efendi, Sâ’ib’in şiirlerini şerh ederken Sünbülzâde Vehbî’nin (ö. 1809) şiirlerinden örnekler vermiştir. Şârihin şerhinde kaynak olarak kullandığı ve kütüphanesinde bulunan *Sünbülzâde Vehbî Dîvânı*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2713 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. Sünbülzâde Vehbî’den örnek verdiği beyitler şu şekildedir:

Zevâlınden hayât-ı bî-sebâtın gâfilim hayfâ
Girîbânım egerçi gerdenimde suret-i lâdır (6^a)

Gelmez ki iki yakası bir yere ehl-i rakamın
Sebebi çâk-i girîbânî bu olmuş kalemin (38^a)

Hudâya âb u reng-i la’l u gevher dih beyânem-râ
Der-i gencine-i râz-ı hakikat kun dehânem-râ (48^b)

5.9. Şeyh Galib

Şârih, şerhinde “Çînî-fağfur” kelimelerini açıklarken Şeyh Galib’in (Kalkışım, 2010, 39/54-57) bu kelimelerin geçtiği beyte nazire yazdığını söyleyip beyti örnek olarak kullanmıştır.

Sûret-i Çin be-bîn der-bezm-i rindân bed-nümâst
Be-şikend evvel kadem-i sâkî ser-i fağfûr-râ (53^b)

Şârih, *âb* mazmununu anlattığı şerhinde Şeyh Gâlib’in “âb”la ilgili beytini kaynak olarak kullanmıştır.

Bu mazmûna yakın şu’arâ-yı Rûm’dan Şeyh Gâlib Dede merhûm bu beyti demiştir.

O ider zevkini bu hâne-i sad-nakşın kim
Sâf ‘ayine gibi gördüğü renge boyanır (107^b)

5.10. Bursalı Tâlib

Şârih, Sâ’ib-i Tebrîzî’nin içinde *mîzân* kelimesi geçen beytini şerh ederken Bursalı Tâlib’in ismini zikretmeden beytinden örnek vermiştir.

Sen niçin kendi cevherini bu mîzân ile vezn etmezsin nitekim demişlerdir:

Çeşm-i insâf kadar kâmile mîzân olmaz
Kişi noksânını bilmek gibi ‘irfân olmaz (93^a)

5.11. Sivâsî

Şârih, şerhinde *haşr* kavramını açıklarken şair ismini belirtmediği bir mısra örneği vermiştir. Yapılan incelemeler sonucu mısranın Sivâsî’ye ait olduğu tespit edilmiştir. Verilen örnek mısra şudur:

Haşr u neşri bunda gördi nefhâ-i sûr olmadan (83^b)

5.12. Mesnevî-i Şerîf

Süleymân Fehîm Efendi, şerhinde Mevlâna Celâleddin-i Rûmî’nin (ö. 672/1273) yazmış olduğu tasavvufî konuları içeren (Öngören, 2004, 29/441-448) *Mesnevî*’sini kaynak olarak kullanmıştır. Şârihin kaynak olarak kullandığı ve kütüphanesinde bulunan Mesnevî nüshası Süleymaniye Kütüphanesi

Darulmesnevi Koleksiyonu 242 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. Şerhte *Mesnevî*’den alınan örnek şu şekildedir:

Ârif-i Rûm Mesnevî-i Mânevî’yelerinde buyurur. Mesnevî:

Guft e fî darbi’l-mesel ehl-i fûnûn

În ki zâhir hest unvân-ı derûn (55^b)

Şârih, *hezl* kavramını açıklarken *Mesnevî-i Şerîfi* kaynak olarak kullanmıştır. *Mesnevî*’den verilen bir diğer örnek şu şekildedir:

Bu gazelde vâkı’ebyât mine’l-matla ile’l-makta’ mezemmet-i zenânda ve hezl suretinde îrâd olunmuş ise de garaz hezl olmayıp ashâb-ı kemâl hezl libâsında ibrâz eyledikleri kelâmalarında niçe me’ânî-i ğâmıza ve esrâr-ı hikmet ta’lim ve beyân buyurageldikleri bâhir ve ‘ayândır. Sultânü’l-‘arifîn Celâleddin-i Rûmî Hazretleri *Mesnevî-i Şerîfleri*’nin beşinci cildinde muhannes hikâyesinde bu ma’nâya işâret edip bu beyt-i şerîfi buyurmuşlar:

Beyt-i men beyt nîst iklîm-est

Hezl-i men hezl nîst ta’lîm-est (115^a)

5.13. Âsafî

Süleymân Fehîm, “katil” kelimesini açıkladığı kısımda Âsafî (Eroğlu, 22 Temmuz 2023)’nin beytinden alıntı yapmıştır.

Maktülün kable’l-katl gözü bağlandığı hâce Âsafî’nin bu beytinde katı zâhirdir. Beyt:

Kâtil-i men çeşm mî-bended dem-i Bismil me-râ

Tâ be-mâned ârzû-yı rûy-i u der-dil-i me-râ (22^b)

5.14. Esed-i Tûsî

Fehîm Efendi, şerhinde “şeb” kelimesini açıklarken Esedî-i Tûsî’nin (Bilgin, 1995, 11/370) şeb u rûz münazarasını anlattığı beytini kaynak olarak kullanmıştır.

Çünkü şeb, esmâ-ı ilâhiyeden Settâr ismine mazhar düşmüş olmakla settârü’l-uyûbdur. Bu bâbda şu’arâ-yı mutakadimînden Esedî-i Tûsî’nin şeb u rûz münâzarası olan üç beyt tahrîr olundu. Nazm:

Setr pûş-est şeb u rûz nümâyende-i uyûb

Râhat-ârâst şeb u rûz fezâyende-i elem

Kavm me-râ sûy-ı münâcât be-şeb bord kelîm

Hem be-şeb geşt cüdâ Lût zi-bîdâd u sitem

Kamer-i çerh be-şeb kerd Muhammed be-dü nîm

Sûy-ı Mî’râc be-şeb reft hem ez-beyt-i Harem (10^a)

5.15. Bahâristân

Molla Câmî’nin (ö. 898/1492) Sa’dî’nin *Gülistân*’ını örnek alarak yazdığı Farsça ahlakî ve edebî bir eser olup M. Nuri Gençosman tarafından aynı adla Türkçeye tercüme edilmiştir (Okumuş, 1993, 7/94-99).

Süleymân Fehîm Efendi “zen” kelimesini açıklarken bu kaynaktan yararlanmıştıdır.

Hâsılı zen hakkında ya’nî zenânın mezemmetinde vâkı’ olan âsâr ve ahbâr gayr-ı mütenâhî olup hulâsa-i makâl rahne-i fesâd içre gavta-h’âr-ı hûn-ı germ olmak kâr-ı erbâb-ı irfân ve de’b hîred-mendân değildir Mollâ Câmî Hazretleri *Bahâristân*’da bu bâbda bu kit’ayı buyururlar. Kit’a:

Ey zede lâf-ı hîred çend be-şehvet girevî
Gîsû-yı şâhid u zencîr-i cünun cünbânî
Çe cünun bâşed ez-în bîş ki pîş-i zengî
Be-nişînî be-ser-i zânu vü kun cunbânî (115^b)

5.16. Gülistân

Sa’dî-i Şîrâzî’nin (ö. 691/1292) yazmış olduğu Farsça ve Arapça şiirleriyle karışık mensur bir eserdir (Çiçekler, 2008, 35/405-407). Süleymân Fehîm Efendi eserinde iki yerde bu eseri kaynak olarak kullanmıştır.

Bu makâma münâsip Şeyh Sa’dî’nin *Gülistân*’ı hikâyâtından bir hikâye tahrîr olundu. Hikâye: Vüzerâ-yı eslâftan biri Zünnûn el-Mısrî Hazretlerinin huzûruna varıp dedi ki ben rûz u şeb pâdişâh hıdmetiyle iştigal üzereyim. Pâdişâhın lutf u keremine ümmîd-vârım ve kahr u gazabından tersnâkım. Bu husûsta zât-ı şerîfinizden teveccüh ve imdâd-ı ‘aliyyinize muhtacım diyü himmet talep eyledikte Zünnûn el-Mısrî kuddise sırruh Hazretleri gûş edince giryân olarak buyurdu ki eger sen pâdişâhtan havf eylediğin gibi ben Allah Teâla’dan havf edeydim ya’nî ol havfun muktezâsı üzre tâ’at ve ibâdet-i ilahî eylesem mukarrebler zümresinden “*ulâ’ike humu’s-siddîkûn*”³ cümlesinden ma’dûd olurum. Nazm:

Ger nebûdî ümîd-i râhat u renc
Pây-ı dervîş ber-felek bûdî
Ger vezir ez-Hudâ be-tersîdî
Hem-çünân ez-melik melek bûdî (72^a)

Süleymân Fehîm “sohbet” kelimesini anlattığı bölümde *Gülistân* adlı eserden alıntı yapmıştır.

Bu bâbda Şeyh Sa’dî Hazretlerinin *Gülistân*’da olan ebyâtı sohbetin tesiri hususunda kâfidir. Ebyât:

³ ....İşte onlar siddikler ve Allah katında şahitlerdir .... (el-Hûd 57/19)

Gül-i hoş-buy der-hamâm rûzî
Resîd ez-dest-i mahbûbî be-destem
Bedû güftem ki müşkî yâ ‘abîrî
Ki ez-bûy-i dil-âvîz-i tu mestem
Be-guftâ men gül-i nâçîz budem
Velîkin müddetî bâ-gül nişestem
Kemâl-i hem-nişîn der-men eser kerd
Vegerne men hemân hâkem ki hestem (149^b)

5.17. Sa’dî-i Şîrâzî

Süleymân Fehîm Efendi, şerhinde 116^a numaralı varaktaki beyti şerh ederken Sa’dî-i Şîrâzî’den (ö. 1292) alıntı yapmıştır.

Nikâh ve mehr-i zenân ki rişte-i pây-ı tecerrüddür merdin re’yi ayağı altında sûzen kırır. Ayak altında sûzen kırılmak total olup mütekâ’id ve metrûk olmaktan kinâyettir. Hâsılı mehr ve nikâh-ı zenân kayd-ı azîm olmakla ona mukayyed olanların zîr-i pâi re’y ve aklında sûzen kırılmakla total ve mütekâ’id olup mücerredân gibi zûd-reftâr olur. Menzil-i merâma ‘azîmet edemez nitekim Şeyh Sa’dî Hazretleri buyurur Kit’a:

Ey giriftâr-ı pây-bend-i ‘yâl
Diger âsûdegî mebend hayâl
Gam-ı ferzend u nân u câme vü kût
Bâzet âred zi-seyr der-melekût (116^a)

5.18. Hâfız-ı Şîrâzî

Süleymân Fehîm Efendi, şerh ettiği beyitte “Cem”i anlatırken Hâfız-ı Şîrâzî’den (Yazıcı, 1997, 15/103-106) mısra vererek Hâfız-ı Şîrâzî’yi kaynak olarak kullanmıştır. Şârihin kaynak olarak kullandığı *Hâfız Dîvânı*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu 2777 demirbaş numarasına kayıtlıdır.

Âyine-i Sikender câm-ı Cem-est binger (38^b)

Şârih, eserinde işin erbabını anlattığı yerde Hâfız-ı Şîrâzî’nin beytinden örnek vermiştir.

Erbâb-ı temyîzin dimağı zükâmdan harâb ve ‘alîldir. Bundan murâd erbâb-ı temyîzin ma’ârif-şinâs olmayan mahalde ibrâz-ı kemâl ve ma’arîf eylemeden leb-i da’vaya mühür vurup bend etmek evlâ ve ahsendir dimek murâd eylediler. Bu bâbda Hâfız-ı Şîrâzî bu beyti ne güzel demiştir. Beyt:

Hâmuş Hâfız îñ nüktehâ-yı çün zer-i surh

Nigâh-dâr ki kallâb-ı şehrrâf-est (79^b)

5.19. Kemâl-i Hucendî

Süleymân Fehîm, şerhinde “bahr” kelimesini açıklarken Kemâl-i Hucendî’nin (Şahinoğlu, 2022, 25/226) beytinden alıntı yapmıştır.

Bahrden murâd ervâh-ı mücerrede ve seylden murâd ervâh-ı gayr-ı mücerrededir. Dâima ervâh-ı mücerrede ervâh-ı gayr-ı mücerredenin mülâkâtı iştiyâkında cûş u hurûşa gelmektedir. Bu bâbda Kemâl-i Hucendî bu beyti ne güzel demiştir. Beyt:

Mî-hurûşed bahr mî-guyed be-âvâz-i büleñd

Her ki der-mâ garka kereded âkıbet hem mâ şevved (23^b)

5.20. Şevket-i Buhârî

Süleymân Fehîm, şerhinde “Çînî-fağfur” kelimelerini açıklarken Şevket-i Buhârî’nin (Şafak, 2019, EK-2/557-558) beytinden örnek vererek Şevket-i Buhârî’yi şerhine kaynak olarak kullanmıştır.

Nâzımın bu gazelini Şevket-i Buhârî tetebbu edip bu zıkr olunan beyte cevabı bu beyttir.

Mutrib-ı fakrem be-her câ tarh-ı işret efkend

Mansıb-ı Çînî nevâzî mi-dehed fağfür-râ (53^b)

5.21. Lebîd

Süleymân Fehîm, şerhinde “bâtıl” kelimesini anlatırken Müslüman olmuş tek Muallakâ şâiri Lebîd b. Rebîa’nın (Tülücü, 2003, 27/121-122) beytinden alıntı yapıp Lebîd’in şiirini kaynak olarak kullanmıştır.

Niçin Hakkın gayrıya harîm-i kalbe yol verirsin? Niçin varlık sahifesi üzre hatt-ı bâtil çekiyorsun Şu’arâ-yı Arap’tan Lebîd demiştir. Beyt:

Elâ küllü şey’in mâ halallâhe bâtilu

Ve kullu na’îmin lâ mehâlete zâilu (21^b)

Süleymân Fehîm Efendi, şerhinde kullandığı bu kaynakların yanında ismini zikretmeden kullandığı ve okuyucuyu o kaynağa yönlendirdiği kaynaklar da vardır. Örnek olarak vermek gerekirse şârih “devlet” kavramını anlattığı yerde kaynak ismi kullanmadan hikmet kitaplarına yönlendirme yapmaktadır.

Devlet lügatte inkilâb-ı zamân manasınadır ki zamânın hâlden hâle tagayyür ve inkilâbından ‘ibârettir ve mâl ve câhın dahi münâvebe cihetiyle ele girdiğinden onlara devlet denir. Ancak beyne’n-nâs devlet-i ‘Abbâsiye ve ‘Osmâniye ve Selçûkiye tagayyürleri üzere lafz-ı devlet ne demektir denir ise anı beyân edelim. İttifâkât-ı haseneden hâsıl olam hey’et-i ictimâ’iye devlet

ıtlak olunup onun re’isine pâdişâh ve sultân denir ve hey’et-i ictimâ’iyye-i mezkûrenin a’zâsına ricâl-i devlet ıtlak olunur. Bu hey’et-i ictimâ’iyenin erkânı dördttür. Ehl-i seyf ve ehl-i kalem ve ehl-i ticâret ve ehl-i zirâ’attir. Bunların tafsîlâtı *kütüb-i hikemiyyede* vardır ondan taleb eylesin hâhişger olan.

Şârih tarafından kullanılan kaynağın isminin verilmemesi eksiklik olarak görülebilir.

Bu kaynakların yanında şârih bazen önemli kişilerin sözlerinden de alıntı yapmış ve o kişileri kaynak olarak şerhinde kullanmıştır.

Şârih “hilm” kelimesini açıklarken Büzürcmihr’i kaynak olarak kullanmıştır.

Büzürcmihr demiştir ki; Hilm, milh-i h’ân-ı ahlâktır. Zira hilmin hurûfu kalb olunca milh olur. Nemek çâşnî-bahş-ı ta’âm olduğu gibi hilm zîb-efzâ-yı ahlâk-ı efâzıl-ı kiramdır.

Sonuç

Süleymân Fehîm Efendi’nin *Sâ’ib-i Tebrîzî Dîvânı* şerhinde kullandığı kaynaklar, şerhlerin çok yönlü metinler olduğunu gösteren örneklerdir. Süleymân Fehîm Efendi’nin şerh anlayışında edebî, tarihî kaynakları kullanma yöntemi bize şunu göstermiştir: Bir metni şerh etmek demek, metni sadece kendi yorumlarıyla açıklamak değildir. Şârihlik yapan müellifler, ileri sürdükleri görüşleri desteklemek amacıyla farklı kaynaklara başvurmak durumundadır. Süleymân Fehîm, bu durumun üstesinden gelmeyi başarmış bir şârihtir.

XIX. yüzyılda kaleme alınan *Şerh-i Dîvân-ı Sâ’ib* adlı eser; içerisinde yer alan âyet ve hadis iktibaslarıyla, Arapça-Farsça şiir alıntılarıyla şârihin Arapça ve Farsça bilgisini gösteren bir eserdir. Şerhte yer alan kaynaklara bakıldığında ilk sırada beyit alıntıları gelmektedir. Verilen örneklerin bazılarının kaynaklarına -hangi şaire ait olduğu veya hangi eserden alındığı gibi- yer verilmezken bazılarında şair ismi belirtilmiştir. Daha sonra en çok kullanılan kaynağın âyet ve hadis olduğu görülmüştür. Mensur eserlerde de durum farklı değildir. Genellikle dinî, tasavvufî nitelik taşıyan bu kaynak eserlerin hangi eserler olduğu kimi zaman belirtilmiş kimi zaman da genel bir kullanım verilerek kaynak ismi yazılmamıştır.

Süleymân Fehîm Efendi’nin *Sâ’ib-i Tebrîzî Dîvânı* şerh ederken başvurduğu kaynaklar, onun bir kütüphane sahibi olduğunu veya kütüphanelere kolayca ulaşabildiğini göstermektedir. Yapılan araştırmalar sonucu şârihin kütüphanesinden çıkmış 23 yazma eser tespit edilmiştir. Bu yazma eserlerin 15’i Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonunda, 5 tanesi Reşid Efendi koleksiyonunda, 2’si Darülmünevi koleksiyonunda ve 1 tanesi ise Milli Kütüphane Yazmalar koleksiyonunda bulunmaktadır. Şârihin şerhinde kaynak olarak kullandığı 4 eserin tespit edilen bu yazmalar arasında olduğu görülmüştür.

Sonuç olarak İstanbul’daki konağında Farsça hocalığı da yapan Süleymân Fehîm Efendi’nin sebk-i Hindî şairi olan *Sâ’ib-i Tebrîzî Dîvânı*’nı şerh etmede başarılı olduğu görülmüştür.

Kaynakça

- Akkaya, Hüseyin. “Nevres, Abdürrezzâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/55-57. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2007.
- Akkuş, Metin. “Nefî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/523-525. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2006.
- Bilgin, Orhan. “Esedî-i Tûsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/370. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1995.
- Çelik, Recep. *Fehîm-i Sâni (Süleyman Fehîm) ve Dîvânı (İnceleme-Metin)*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Çınarcı, M. Nuri - Botalıç, Melinda. “Mesnevî Şerhlerinin Kaynakları”. *Al Farabi Journal 8. International Conference on Social Scienses*. ed. Konyrbayeva Gulmira. 57-84. Kazakistan: Farabi Publication, 2020.
- Çiçekler, Mustafa. “Sa’dî-i Şîrâzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/405-407. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2008.
- Eroğlu, Süleyman. “Âsafî”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Erişim 22 Temmuz 2023. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/asafi>
- Kalkışım, Muhsin. “Şeyh Galib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/54-57. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2010.
- Karaçavuş, Ahmet. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006.
- Karahan, Abdülkadir. “Nâbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/258-260. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2006.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü’z-Zünûn*. çev. Rüştü Balcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. “Ebrehe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/79-80. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1994.

- Kesik, Beyhan. “Râkım, İbrahim Râkım Efendi”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Erişim 23 Temmuz 2023. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/rakim-ibrahim-rakim-efendi>
- Koca, Ferhat. “Molla Hüsrev”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/252-254. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2020.
- Kur'an-ı Kerîm <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/fatiha-suresi-1/ayet-1/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>
- M. Yasin, Başçetin. “Klasik Şerhlerin Metodolojisi”. *Prof. Dr. A. Halûk DURSUN ANISINA ULUSLARARASI TÜRK KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU DİL – TARİH – COĞRAFYA 6-8 ARALIK 2019 ANKARA*. 197-225. Ankara: Asos Yayınevi, 2019.
- Mertol Tulum - Tanyeri, M. Ali. *Nev’î Divan Tenkidli Basım*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1977.
- Naci, Muallim. *Osmanlı Şairleri*. çev. Cemal Kurnaz. Ankara: Akçağ Yayınları, 3. Basım, 2000.
- Okumuş, Ömer. “Câmî, Abdurrahman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/94-99. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1993.
- Öngören, Reşat. “Mevlâna Celâleddin-i Rûmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/441-448. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2004.
- Öngören, Reşat. “Tezkiretü’l-Evliyâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/74-75. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2012.
- Serdaroğlu, Vildan. “Süleyman Fehîm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/87-88. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2010.
- Şafak, Turgay. “Şevket-i Buhârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/557-558. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2019.
- Şahinoğlu, M. Nazif. “Kemâl-i Hucendî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/226. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2022.
- Torun, Elvan. *19. Yüzyıl Şairi Süleyman Fehim Efendi Divanı: İnceleme, Metin ve Dizin*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.

- Tülücü, Süleyman. “Lebîd b. Rebîa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/121-122. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2003.
- Yazar, Sadık. *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011.
- Yazıcı, Tahsin. “Hâfız-ı Şîrâzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/103-106. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1997.
- Yılmaz, Ozan. “Klâsik Şerh Edebiyatı Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5/9 (2007), 271-304.
- Yöntem, Ali Canib. “Fehîm”. *İslam Ansiklopedisi*. 4/537-538. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.